

ЗДІЙСНЕННЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВ ПОРУЧИТЕЛЯ, ЯКИЙ ВИКОНАВ ЧУЖЕ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

IMPLEMENTATION AND PROTECTION OF THE RIGHTS OF A GUARANTOR WHO HAS FULFILLED ANOTHER'S OBLIGATION

Михальнюк О.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються нові теоретичні та практичні підходи української цивілістики до розуміння післяпоручительських відносин, зміст складає право поручителя вимагати від боржника відновлення його майнової сфери у попередньому стані.

Значну увагу приділено правовому аналізу правомочностей поручителя як особи, що виконала не своє, а чуже зобов'язання, а відповідно, може претендувати на захист своїх майнових та особистих немайнових прав.

У статті зроблено висновок про те, що в сучасних умовах законодавець з метою правового захисту поручителя, що виконав основне зобов'язання боржника, використовує інститут суброгації. Зокрема, про це свідчить чітке визначення у п. 3 ч. 1 ст. 512 ЦК України серед підстав заміни кредитора у зобов'язанні юридичного факту виконання обов'язку боржника поручителем та використання формулювання «перехід прав кредитора» у ч. 2 ст. 556 ЦК України.

На підставі аналізу норм ЦК України та правових позицій Верховного Суду доведено, що підставою заміни кредитора є юридичний факт виконання третьою особою (поручителем) зобов'язання боржника в повному обсязі. Часткове виконання поручителем зобов'язань за кредитним договором не породжує перехід до нього прав кредитора за цим договором.

Також у статті здійснено класифікацію прав поручителя, що переходять до нього в порядку суброгації на дві групи:

1) права кредитора, що випливають із основного зобов'язання в межах виконаного, тобто право на отримання грошової суми, сплаченої замість боржника, право на отримання виконання від боржника або його грошовий еквівалент, якщо поручитель не зацікавлений (втратив інтерес) у безпосередньому виконанні;

2) права, що забезпечували виконання основного зобов'язання, до яких слід віднести неустойку, заставу, притримання, завдаток (у формі рухомого майна), поруку (якщо основне зобов'язання було забезпечене кількома поручителями) і гарантію (якщо в самій гарантії передбачено, що право вимоги кредитора (бенефіціара) до гаранта може передаватися іншим особам).

Ключові слова: порука, договір поруки, співпоручителі, післяпоручительські відносини, перехід прав кредитора, суброгація, регрес.

The article examines new theoretical and practical approaches in Ukrainian civil law to understanding post-guarantor relationships. The focus is on the guarantor's right to demand that the debtor restore the guarantor's property to its previous state.

Significant attention is paid to the legal analysis of the rights of the guarantor as a party that has fulfilled an obligation not its own but another's. Accordingly, the guarantor is entitled to the protection of its property and personal non-property rights.

The article concludes that, under modern conditions, legislators employ the institution of subrogation to protect guarantors who fulfill the primary obligations of debtors. This is evidenced by the clear definition in Paragraph 3, Part 1, Article 512 of the Civil Code of Ukraine, which recognizes the fulfillment of the debtor's obligation by the guarantor as a legal ground for substituting the creditor in the obligation. The use of the term "transfer of creditor rights" in Part 2, Article 556 of the Civil Code of Ukraine further supports this interpretation.

Based on an analysis of the Civil Code of Ukraine and the legal positions of the Supreme Court, the study establishes that the substitution of the creditor is based on the legal fact of the guarantor (as a third party) fully fulfilling the debtor's obligation. Partial performance of obligations by the guarantor under a loan agreement does not result in the transfer of creditor rights to the guarantor under that agreement.

The article also classifies the guarantor's rights, transferred under subrogation, into two groups:

1. Creditor rights arising from the primary obligation within the scope of performance, such as the right to recover the amount paid on behalf of the debtor, the right to demand performance from the debtor, or its monetary equivalent if the guarantor is no longer interested (or has lost interest) in direct performance.

2. Rights that secured the primary obligation, including penalties, pledges, liens, deposits (in the form of movable property), suretyship (if the primary obligation was secured by multiple guarantors), and guarantees (if the guarantee itself specifies that the creditor's (beneficiary's) claim rights against the guarantor may be transferred to other parties).

Key words: guarantee, surety agreement, co-guarantors, post-guarantor relationships, transfer of creditor rights, subrogation, recourse.

Постановка проблеми. Юридичний факт виконання поручителем свого обов'язку за договором поруки є водночас правопринипняючим (зобов'язання поручителя припиняється на підставі ст. 599 ЦК України у зв'язку з його належним виконанням) і правовстановлюючим, оскільки є підставою для виникнення якісно нових правовідносин між поручителем і боржником – післяпоручительських відносин. Зміст вказаних правовідносин складає право поручителя вимагати від боржника відновлення його майнової сфери у попередньому стані.

Питанню про реалізацію правового механізму перекладення на боржника матеріальних витрат поручителя у зв'язку з виконанням договору поруки не приділено достатньої уваги та потребує наукового осмислення в тому числі й з огляду на судову практику, що формується в Україні в умовах сьогодення.

Мета дослідження. Метою даної статті є правовий аналіз правомочностей поручителя як особи, що виконала не своє, а чуже зобов'язання, а відповідно, може

претендувати на захист своїх майнових та особистих немайнових прав.

Стан опрацювання проблематики. Різні аспекти зворотних вимог у цивільному праві, в тому числі регресу та суброгації, досліджували Кот О. (в контексті переходу прав кредиторів), Пікуль А.А. (про застосування положень законодавства про регрес та суброгацію при вирішенні спорів про відшкодування шкоди), Головачов Я. (щодо суброгації у цивільному праві на рівні дисертаційного дослідження), Красильникова О.С. та Самбір О.Є. (щодо загальних положень про суброгацію у цивільному праві), Мельников Н. та Лебедев В. (щодо практичних аспектів реалізації суброгації), тощо.

Виклад основного матеріалу. Законодавчі положення, спрямовані на захист майнових інтересів поручителя, який фактично виконав чуже зобов'язання, у зв'язку з чим він зацікавлений в отриманні в першу чергу майнової компенсації, а також у захисті інших майнових та особистих немайнових прав та інтересів, сформульовані у ст. 556 ЦК України.

У силу ч. 1 ст. 556 ЦК України після виконання поручителем зобов'язання, забезпеченого порукою, кредитор зобов'язаний вручити поручителю документи, що підтверджують обов'язок боржника (розписку, оригінал тексту основного договору, товаророзпорядчі документи і т. д.), а також права кредитора, що забезпечують його виконання (оригінал договору застави тощо).

Згідно із ч. 2 ст. 556 ЦК України до поручителя, який виконав зобов'язання, забезпечене порукою, переходять усі права кредитора у цьому зобов'язанні. Аналогічне за суттю положення міститься також у ч. 1 ст. 512 ЦК України. Вказана норма передбачає вичерпний перелік підстав заміни кредитора в зобов'язанні, однією з яких є виконання обов'язку боржника поручителем.

Протягом тривалого періоду часу наявність у поручителя, що виконав зобов'язання за боржника, права на відшкодування його майнових витрат здійснювалося за допомогою юридичної конструкції зворотньої вимоги (регресу). Системний аналіз норм ЦК України дозволяє стверджувати, що в сучасних умовах законодавець в аналогічних цілях використовує інститут суброгації, про що свідчить чітке визначення у п. 3 ч. 1 ст. 512 ЦК України серед підстав заміни кредитора у зобов'язанні юридичного факту виконання обов'язку боржника поручителем та використання формулювання «перехід прав кредитора» у ч. 2 ст. 556 ЦК України.

Норми стосовно суброгації містяться у загальних положеннях зобов'язального права (п. 3 та 4 ст. 512 ч. 3 ст. 528 ЦК України), хоча самого терміну «суброгація» законодавець не використовує. Спеціальні випадки суброгації передбачені у ч. 3 ст. 528 ЦК України, згідно із якою «інша особа може задовольнити вимогу кредитора без згоди боржника у разі небезпеки втратити право на майно боржника (право оренди, право застави тощо) внаслідок звернення кредитором стягнення на це майно. У цьому разі до іншої особи переходять права кредитора у зобов'язанні і застосовуються положення статей 512–519 ЦК України» та ст. 993 ЦК України «Перехід до страховика прав страхувальника щодо особи, відповідальної за завдані збитки», а також ч. 2 ст. 556 ЦК України «Права поручителя, який виконав зобов'язання».

У першому системному дослідженні цього правового інституту у цивільному праві України, зробленому О.О. Котом, зазначається, що під суброгацією слід розуміти «передбачений законом перехід прав кредитора до третьої особи в результаті виконання нею зобов'язання боржника на користь кредитора в рамках існуючих зобов'язальних правовідносин» [1, с. 141]. Вживання терміну «суброгація» поширено і в іншій науковій літературі [2, с. 426; 3, с. 367]. У цивілістиці також іноді зустрічається позиція, згідно з якою суброгація є різновидом цесії [4, с. 45].

Серед основних ознак суброгації називають: а) наявність третьої особи, тобто особи, яка чужа для зобов'язання й участі у ньому не бере (щодо поруки поручитель участі у головному зобов'язанні не бере і тому є третьою особою по відношенню до нього); б) виконання зобов'язання третьою особою; в) витіснення із зобов'язання первісного кредитора, обмеження обсягу перехідного права вимоги обсягом виконаного поручителем зобов'язання [5, с. 102].

Таким чином, опираючись на: 1) положення п. 3 та 4 ч. 1 ст. 512 та ч. 3 ст. 528 ЦК України; 2) загальну характеристику інституту суброгації вітчизняними та французькими цивілістами; 3) поняття регресного зобов'язання як самостійного, незалежного від основного договору, що виникає лише після його припинення, з іншим колом учасників – можна зробити висновок про те, що ч. 2 ст. 556 ЦК України описує не що інше, як інститут суброгації. Саме суброгація передбачає перехід прав кредитора до поручителя на відміну від регресу, який породжує нове право. Підставою для такого переходу є не

договір цесії, а інша передбачена в законі обставина – виконання поручителем обов'язку боржника.

При виконанні поручителем зобов'язання боржника в повному обсязі до нього переходять всі права кредитора в цьому зобов'язанні (відбувається повна заміна – поручитель стає на місце кредитора). Часткове виконання поручителем зобов'язань за кредитним договором не породжує перехід до нього прав кредитора за цим договором.

З цього приводу свою правову позицію висловив Верховний Суд у Постанові Касаційного Цивільного Суду Верховного Суду по справі № 369/16178/19 від 23.05.2023 р., сформувавши наступний правовий висновок.

«Правовий аналіз норм частин першої та другої статті 556 ЦК України дає підстави для висновку про те, що *наслідки, передбачені в цій нормі, настають лише в разі повного виконання поручителем забезпеченого порукою кредитного зобов'язання*.

Цей висновок узгоджується з положенням пункту 3 частини першої статті 512 ЦК України, яке передбачає подібний спосіб заміни кредитора в зобов'язанні внаслідок виконання обов'язку боржника поручителем або заставодавцем (майновим поручителем).

Часткове виконання поручителем зобов'язань за кредитним договором не породжує перехід до нього прав кредитора за цим договором.

Поручителем зобов'язання за кредитним договором у повному обсязі не виконано, оскільки ним сплачено заборгованість за цим договором у розмірі, визначеному договором поруки лише на суму 231 000,00 грн. Заборгованість за кредитним договором в іншій частині залишилася не погашеною.

Відповідно до частини третьої статті 215 ЦК України, якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин).

Ураховуючи викладене, суди у порушення вищевказаних вимог закону не звернули уваги на те, що зобов'язання за кредитним договором у повному обсязі не виконано, поручителем сплачено кредитну заборгованість лише частково, тобто у розмірі визначеному договором поруки, унаслідок чого до останнього не перейшло право вимоги за кредитним договором, оскільки ним не здійснено повного виконання кредитного зобов'язання.

Таким чином, обґрунтованими є вимоги позивача про визнання недійсними договору відступлення права вимоги за кредитним договором від 10 квітня 2015 року та договору про відступлення права вимоги за іпотечним договором від 10 квітня 2015 року, укладеними між банком та поручителем, тому що до поручителя у силу закону не перейшло право вимоги за кредитним договором, як до нового кредитора.

Верховний Суд звертає увагу на те, що положення статті 627 ЦК України про свободу договору не підлягають застосуванню до спірних правовідносин щодо набуття поручителем права вимоги за кредитним договором та забезпечувальним зобов'язанням при частковому виконанні ним основного зобов'язання» [6].

Подібний висновок щодо застосування норми права у схожих правовідносинах викладено також у постанові Верховного Суду України від 23 вересня 2015 року у справі № 6-466цс15, надалі підтриманий у постанові Верховного Суду від 23 вересня 2020 року у справі № 759/17152/16-ц (провадження № 61-9695св19), від 14 червня 2020 року у справі № 311/245/18 (провадження № 61-40095св18), від 10 лютого 2021 року у справі № 496/3234/15-ц (провадження № 61-12283св19) [7].

В той же час в цивілістичній доктрині неодноразово наголошувалося, що при частковій поруці, наприклад, коли поручитель відповідно до укладеного договору поруки

поручився в частині боргу, часткове виконання поручителем основного зобов'язання замість боржника і, відповідно, часткова заміна кредитора неминуче призводить до появи ще одного кредитора у головному зобов'язанні: поручителя поряд з уже існуючим кредитором, який зберігає право вимоги до боржника в не виконаній поручителем частині зобов'язання. Мова йде про часткову множинність осіб на стороні кредитора, про співкредиторів, тому застосуванню підлягатиме ст. 540 ЦК України [8, с. 189].

В порядку суброгації до поручителя переходять наступні права:

1) всі права кредитора, що впливають із основного зобов'язання в межах виконаного, тобто право на отримання грошової суми, сплаченої замість боржника, право на отримання виконання від боржника або його грошовий еквівалент, якщо поручитель не зацікавлений (втратив інтерес) у безпосередньому виконанні;

2) права, що забезпечували виконання основного зобов'язання, до яких слід віднести неустойку, заставу, притримання, завдаток (у формі рухомого майна), поруку (якщо основне зобов'язання було забезпечене кількома поручителями) і гарантію (якщо в самій гарантії передбачено, що право вимоги кредитора (бенефіціара) до гаранта може передаватися іншим особам).

Крім того, поручителю, що виконав зобов'язання замість боржника, належать і інші права, не пов'язані з переходом прав кредитора до поручителя, тобто ті, що мають самостійний характер і ґрунтуються на загальних положеннях цивільного законодавства. Зокрема, поручитель має право вимагати від боржника сплати процентів за користування чужими грошовими коштами на суму, виплачену кредитором, а також право на відшкодування збитків, керуючись загальними нормами про цивільно-правову відповідальність.

У контексті цього дослідження також актуальним як з теоретичної, так і з практичної точок зору є питання про наслідки виконання одним із співпоручителів забезпеченого ними зобов'язання, що урегульовано у ст. 556 ЦК України. Згідно із ч. 3 ст. 556 ЦК України до кожного із кількох поручителів, який виконав зобов'язання, забезпечене порукою, переходять права кредитора у розмірі частини обов'язку, що виконана ним.

Однак, вказана норма стосується лише випадків часткової співпоруки із дольовою (частковою) відповідальністю співпоручителів. Стосовно ж співпоруки у повному обсязі із солідарною відповідальністю співпоручителів чіткої і однозначної відповіді на питання про те, до кого може пред'являти позов співпоручитель, що виконав зобов'язання боржника в повному обсязі чи частково, – до боржника чи до решти співпоручителів, – у ній ми не знаходимо.

Згідно із загальним правилом щодо солідарних зобов'язань, яке міститься у ст. 544 ЦК України, боржник, що виконав солідарне зобов'язання у повному обсязі, має право вимагати від кожного з решти солідарних співборжників виконання у рівній частці, за вирахуванням частки, яка припадає на нього. Аналогічне вирішення питання стосовно солідарних співпоручителів слід вважати, принаймні, справедливим, особливо з огляду на те, що боржник може виявитися неспроможним, і тоді весь тягар відповідальності ляже на одного поручителя, хоч фактично спільно поручалися всі. З огляду на це за тим із співпоручителів, який виконав зобов'язання боржника в повному обсязі, слід визнати право вимоги не тільки до боржника, а й до інших співпоручителів у розмірі часток, що на них припадають, хоча б у випадку, коли неможливо отримати задоволення від боржника.

Висновки. Здійснене дослідження цивільно-правового регулювання та судового захисту прав поручителя, що виконав чуже зобов'язання замість основного боржника, є підставою для формулювання наступних загальних висновків:

1. Законодавчі положення, спрямовані на захист майнових інтересів поручителя, який фактично виконав чуже зобов'язання, у зв'язку з чим він зацікавлений в отриманні в першу чергу майнової компенсації, а також у захисті інших майнових та особистих немайнових прав та інтересів, сформульовані у ст. 556 ЦК України. Відповідно до вимог частин першої, другої статті 556 ЦК України до поручителя, який виконав зобов'язання, забезпечене порукою, переходять усі права кредитора у цьому зобов'язанні, в тому числі й ті, що забезпечували його виконання, а кредитор після виконання поручителем зобов'язання, забезпеченого порукою, повинен вручити йому документи, які підтверджують цей обов'язок боржника.

2. На сучасному етапі в Україні варто констатувати значні зміни у підходах щодо розуміння правової конструкції переходу до поручителя прав кредитора. Проведений системний аналіз норм ЦК України та судової практики дає нам всі підстави стверджувати, що в умовах сьогодення законодавець здійснив вибір на користь суброгації. Про це свідчить чітке визначення у п. 3 ч. 1 ст. 512 ЦК України серед підстав заміни кредитора у зобов'язанні юридичного факту виконання обов'язку боржника поручителем та використання формулювання «перехід прав кредитора» у ч. 2 ст. 556 ЦК України, що також дозволяє зробити висновок про застосування до так званих післяпоручительських правовідносин ст.ст. 514, 516–519 ЦК України.

Підставою заміни кредитора є юридичний факт виконання третьою особою (поручителем) зобов'язання боржника в повному обсязі. Часткове виконання поручителем зобов'язань за кредитним договором не породжує перехід до нього прав кредитора за цим договором.

3. Поручитель, який виконав зобов'язання, забезпечене порукою, згідно із чинним ЦК України наділений достатнім обсягом прав з метою захисту своїх майнових інтересів.

Весь набір правомочностей поручителя можна умовно поділити на два види: а) права, що переходять до поручителя в порядку суброгації у тому обсязі, в якому поручитель задовольнив вимоги кредитора; б) права, не пов'язані з переходом прав кредитора до поручителя, тобто ті, що мають самостійний характер і ґрунтуються на загальних положеннях цивільного законодавства.

До першої групи прав слід віднести, по-перше, права кредитора, що впливають із основного зобов'язання, тобто право на отримання грошової суми, сплаченої замість боржника, право на отримання виконання від боржника або його грошовий еквівалент, якщо поручитель не зацікавлений (втратив інтерес) у безпосередньому виконанні; по-друге, права, що забезпечували виконання основного зобов'язання, до яких слід віднести неустойку, заставу, притримання, завдаток (у формі рухомого майна), поруку (якщо основне зобов'язання було забезпечене кількома поручителями) і гарантію (якщо в самій гарантії передбачено, що право вимоги кредитора (бенефіціара) до гаранта може передаватися іншим особам).

До другої групи прав слід віднести право на отримання процентів за користування чужими грошовими коштами на суму, виплачену кредитором (при забезпеченні грошових зобов'язань) та право застосовувати до боржника заходи цивільно-правової відповідальності у формі відшкодування збитків, яких зазнав поручитель у зв'язку із відповідальністю за боржника, а також стягнення неустойки, якщо така була передбачена в договорі про надання поручительських послуг. Збитки та неустойка підлягають стягненню з боржника при наявності умов застосування цивільно-правової відповідальності у сукупності.

4. Подальші дослідження в галузі правового регулювання поручительських правовідносин мають бути спрямовані на теоретичне та практичне обґрунтування обсягу цивільно-правової відповідальності поручителя, а також підстав та порядку припинення правовідносин поруки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кот О.О. Перехід прав кредитора до третіх осіб в цивільному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2002. 178 с.
2. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / за ред.: О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. К.: «Юрінком Інтер», Т. 1. 5-те вид., перероб. і доп. 2013. 832 с.
3. Цивільне право України. Загальна частина: підручник / За ред. О.В.Дзери, Н. С.Кузнецової, Р.А. Майданика. К.: «Юрінком Інтер», 2017. 976 с.
4. Грищенко О.В. Принцип суброгації в майновому страхуванні. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2001. № 44. С. 44–47.
5. Кот О.О. Суброгація як підстава переходу прав кредитора до третіх осіб. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2001. № 27 (ч. 3). С. 90–104.
6. КЦС ВС справа № 369/16178/19 від 23.05.2023 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111278871> (дата звернення: 20.11.2024 р.).
7. КЦС ВС справа № 760/6034/16-ц від 15.02.2023 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109491617> (дата звернення: 22.11.2024 р.).
8. Михальнюк О.В. Порука в цивільному праві України : монографія. К.: КНТ, 2008. 268 с.